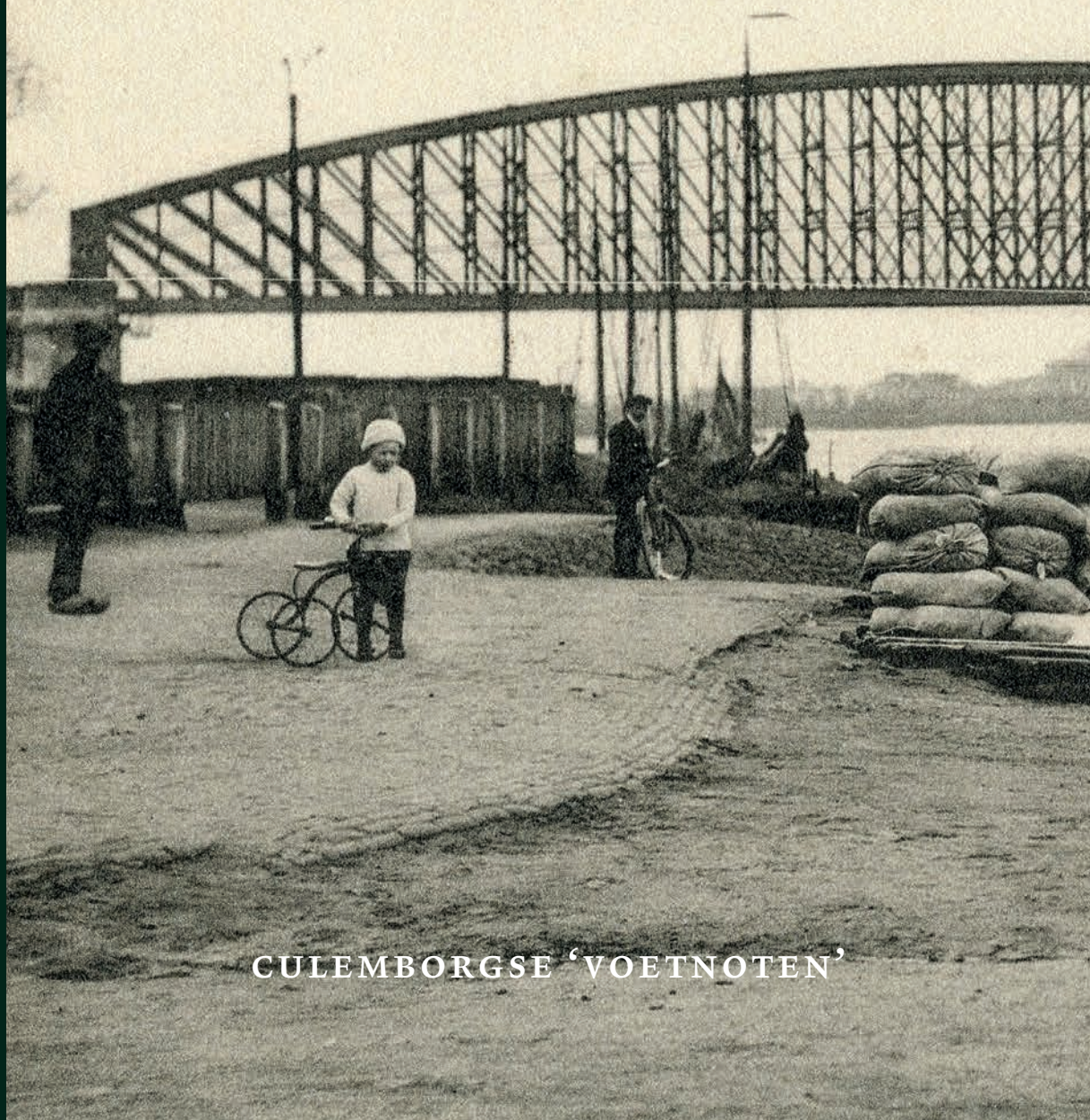

BERT BLOMMERS

Een monument voor Samuel Israël

*Over de 'Goedkoope Bazar'
en 'het jongetje met de driewieler'*

CULEMBORGSE 'VOETNOTEN'

COLOFON

Culemborgse Voetnoten,
nummer 62
ISSN: 0929-1334
maart 2018
Een uitgave van het
‘Genootschap A.W.K. Voet
van Oudheusden’
Opgericht 14 oktober 1937

Redactie

Jaap Borggreve
Michiel Bugter
Yvonne Jakobs
Kees van de Vate

Redactieadres

Michiel Bugter
Spoorstraat 34
4101 XK Culemborg
E-mail: bugter@voetvanoud-
heusden.nl

Bijdragen kunnen per e-mail
worden gezonden naar de redac-
tie. Auteurs wordt verzocht zich
te houden aan de redactionele
richtlijnen, die te lezen zijn op de
website van het Genootschap.

Vormgeving en grafische productie

Studio Bassa, Culemborg

Secretariaat Genootschap

Ben Holtkamp
Jacobsvicarie 18
4105 CT Culemborg
E-mail: secretaris@voetvanoud-
heusden.nl
Website: www.voetvanoudheus-
den.nl

Bankrekening

NL90 INGB 0005 023 582 t.n.v.
Genootschap A.W.K. Voet van
Oudheusden.
De contributie bedraagt € 15,00
per jaar. Een (vrijwillige) extra
bijdrage stelt het bestuur
bijzonder op prijs.

Afbeelding omslag

Spoorbrug, Culemborg

Redactioneel

EEN JONGETJE met een driewieler: na een eeuw een ‘beroemde Culemborger’. Dit is te danken aan Bert Blommers’ verzamelwoede voor oude prentbriefkaarten van Culemborg.

Door onderzoek naar de herkomst van de kaarten ontdekte Bert dat in het begin van de twintigste eeuw heel veel kaarten werden uitgegeven door verschillende uitgeverij in Culemborg. Deze kaarten werden in Culemborgse winkels verkocht.

Als historicus ging hij op zoek naar de geschiedenis van de uitgeverij. Zo ontdekte hij dat in de winkel van de ‘Goedkoope Bazar’ aan de Oude Vismarkt prentbriefkaarten van Culemborg werden verkocht waarop dikwijls een jongetje op een driewieler met een witte trui en wit mutsje op stond. Wie was dit jongetje en wie was de fotograaf? Een zoektocht volgde, met een interessant resultaat.

In deze *Voetnoot* kunt u dit lezen en ook uitgebreid kennis nemen van de Culemborgers die zich met de prentbriefkaarten bezig hielden.

Veel lees- en kijkplezier toegewenst.

Inleiding

SINDS BEGIN 2015 ben ik een verwoed verzamelaar van ansichtkaarten. Die hobby leidt onherroepelijk tot het stellen van vragen. Wanneer is die afgebeelde molen gebouwd? Wanneer is hij afgebroken? Wie zijn die mensen op straat die de fotograaf zo staan aan te staren? Prentbriefkaarten tonen straatbeelden met mensen en gebouwen. De gebouwen zijn soms al lang verdwenen, maar hebben, net als de mensen op de foto's, een geschiedenis, die je – als je belangstelling is gewekt – kunt gaan onderzoeken.

In deze *Voetnoot* lees je het verhaal van een kleine joodse zakenman en de ansichtkaarten die hij uitgaf. Die zakenman was Samuel Israël, geboren in Ophemert en in 1927 overleden in Tiel; hij werd 56 jaar. In *De Kille van Kuilenburg* (het boek van Ineke Brasz over de geschiedenis van de joodse gemeenschap in Culemborg) komt hij slechts op een enkele bladzijde voor. Hij behoorde namelijk niet tot de door haar onderzochte 'joodse kernfamilies'. Hij woonde maar achttien jaar in Culemborg. Zijn meest tastbare erfenis is het rijke beeldmateriaal dat hij ons in de vorm van ansichtkaarten heeft nagelaten.

Israël bracht regelmatig nieuwe series uit; in totaal gaat het om iets meer dan tweehonderd kaarten. Het is een schat aan beelden uit de periode van 1905 tot en met 1922, het jaar dat Israël uit Culemborg vertrok.

Eén van die series springt er uit; dat is er een uit 1912 waarop dikwijls een opvallend jongetje staat afgebeeld, een jongetje met een driewieler. Dat jongetje komt nergens anders op ansichtkaarten voor. Het is een unieke serie, met een Culemborgse *gimmick*.

Op een prentbriefkaart van de villa Sprokkelenburg aan de Dreven zit hij parmantig rechtop, op het muurtje van de toegangsbrug. In de Tollenstraat fietst hij op zijn driewieler, vrolijk en uitdagend, rechts vooraan in beeld. Onderaan de Veerweg, met de haven achter zich, staat hij van achter datzelfde fietsje met enigszins nonchalante aandacht naar de fotograaf te kijken. Hij is niet altijd even nadrukkelijk in het vizier maar hij staat in elk geval wel ergens op de kaart. Hij is opvallend gekleed met zijn

Soms onopvallend, soms nadrukkelijk aanwezig. Het jongetje in 'het Bosje' op het Voorburg.

gebreide witte muts en trui met een donkere pofbroek eronder.

Wie is dat jongetje? En op hoeveel kaarten komt hij voor? Als je verzamelt en je verzameling is nog niet compleet, dan weet je dat niet! Je gaat op zoek, voegt nieuwe vondsten toe. Uiteindelijk ontstaat een eerste beeld, dat naderhand steeds verder wordt aangevuld, naarmate je meer kaarten vindt of aanvullende gegevens krijgt van andere verzamelaars, die ook benieuwd zijn hoe het zit.

Wie het jongetje was, heb ik voor het eerst mogen vertellen tijdens de 'Avond van de Culemborgse prentbriefkaart' op 4 november 2016, in de Oude Synagoge. Een bijzondere plek in dit verband, want Samuel Israël moet er dikwijls zijn geweest. Over die zoektocht en de oplossing van het raadsel lees je óók in deze *Voetnoot*.

Het jongetje met de driewieler was niet alleen aanleiding om me te verdiepen in Samuel Israël en de 'Goedkoope Bazar', maar ook in de rol van ansichtkaarten, andere uitgevers en de verkopers van ansichtkaarten. Daarmee begint het verhaal.

Culemborg in prentbriefkaarten

“Nu in onze dagen het gebruik van geïllustreerde briefkaarten of briefkaarten met stadsgezichten verbazend is toegenomen en velen deze Ansichtskaarten bezigen om de albums van een groot aantal verzamelaars te voeden, kan het wellicht zijn nut hebben onze lezers nog nader bekend te maken met sommige regelen, die volgens de postadministratie zijn gesteld aan de verzending dezer kaarten.”

Uit de *Culemborgse Courant*, 23 augustus 1900.

IN DE eerste twintig jaar van de vorige eeuw was het verzenden en verzamelen van ansichtkaarten ontzettend populair. Daar plukken we nu nog de vruchten van, want op al die straatbeelden is te zien hoe onze voorouders er destijds bijliepen en hoe de oude bebouwing in die straten stilaan veranderde.

Ook in Culemborg zijn in die tijd prentbriefkaarten uitgegeven. Rond 1900 zijn er drie ‘grote’ uitgeverij actief, die samen honderden kaarten hebben uitgebracht. Dit waren de drukkers annex boekhandelaren Blom & Olivierse en Van Dam & Van der Marck en de boekhandelaar H. H. Boldingh. In 1905 krijgen zij versterking van Samuel Israël, een kleine winkelier die in de

*De Culemborgse haven.
Ansichtkaart van De
Goedkoope Bazar, 1915.*

*Veel volk en veel kinderen.
Uitgave van Fokke Dalstra,
1909.*

jaren daarna groot werd met zijn ‘Goedkoope Bazar’. Naast Israël verschenen andere spelers ten tonele. Ze komen allemaal verderop aan bod.

Waarom waren prentbriefkaarten indertijd zo populair? Allereerst omdat het technisch mogelijk werd kwalitatief goede afbeeldingen tegen een lage prijs te vervaardigen. Rond 1900 maakte steendruk plaats voor lichtdruk, en dat leverde betere ‘photo’s’ of ‘photokaarten’ op.

En... er was behoefte aan! Prentbriefkaarten brachten de wereld dichterbij; ze gaven aan velen een beeld van nog onbekende steden en streken in eigen land en in het buitenland. Van hoog tot laag werd dan ook driftig verzameld. ‘Wederom een schoone kaart voor Uwe verzameling’ is een opmerking die je regelmatig tegenkomt op oude ansichten. Niet zelden beloofde de afzender om binnenkort opnieuw een exemplaar te sturen, van dezelfde of van een andere stad.

De oudste ansichtkaarten

De eerste ansichtkaarten van Culemborg verschenen in 1896. Ze werden uitgegeven door boekhandel en drukkerij Blom & Olivierse, de uitgever van de *Culemborgse Courant*. Op deze briefkaarten stond een combinatie van vijf ‘photo-lithografische gezichten van Culemborg’, met daaronder een tekstlint waarin ‘Groet uit Culemborg’ gedrukt stond. De gebruikte foto’s zijn al uit 1891. Blom & Olivierse adverteerde in dat jaar met tien *Stadsgezichten*

'Wederom een schoone kaart voor uwe verzameling.' Uitgave Blom & Olivierse, 1896.

Stadsgezichten van een 'zeer kundig fotograaf'.
Advertentie Culemborgse Courant, 1891.

van Culemborg die de uitgever door 'een zeer kundig Photograaf' had laten nemen.

Ook in 1899, 1900 en 1903 brengt Blom & Olivierse series kaarten uit. In 1903 zijn dat er twee: eentje in zwart-wit en een andere 'in Autochrom'. De laatstgenoemde serie had ingekleurde foto-beelden. 'De uitvoering is op zichzelf gelijk een Aquarel', zo meldt een advertentie in de eigen krant. Beide series uit 1903 zijn gemaakt volgens een 'Nieuw Procédé'. Het gaat om 'Photokaarten'. De prijs van de zwart-wit kaarten bedraagt vier cent; de ingekleurde kosten met zes cent ietsje meer.

Doorlopers

De oudste prentbriefkaarten van de jaren na 1900 zijn zogeheten 'doorlopers'. De afzender kon de voorzijde van de kaart – onder of naast de afbeelding – helemaal volschrijven. De achterzijde was uitsluitend bedoeld voor de adressering. De stippelijntjes hiervoor liepen over de gehele breedte van de kaart, vandaar de naam.

Na 1905 veranderde deze indeling. Voortaan stond er achterop de briefkaart een middenlijn, met rechts plek voor het adres en links ruimte voor de naam van de afzender en eventuele tekst. De foto op de voorzijde wordt beeldvullend.

“Nu het reisseizoen in vollen gang is, viert ook de prentbriefkaart hoogtij; zij vormt een niet onbelangrijk deel der inkomende en uitgaande correspondentie van elk postkantoor.”

Een 'doorloper' uitgegeven
door Blom & Olivierse,
1903.

Het posttarief was in deze tijd nog $2\frac{1}{2}$ cent bij verzending als briefkaart en slechts 1 cent indien de kaart als drukwerk werd verstuurd. Een postambtenaar – van hem is het citaat hierboven – legde het in de *Culemborgse Courant* van 21 augustus 1910 nog eens uit. Op een als drukwerk te verzenden kaart mocht de afzender, zo benadrukte hij, uitsluitend zijn naam en woonplaats vermelden. ‘Alle overige mededeelingen als: “Gegroet”, “P.f.”, “H.G.”, “Dag !!”, enzovoort zijn voor de post uit den booze’. In dat geval dreigde een fikse strafport.

‘Is een prentbriefkaart met $2\frac{1}{2}$ cent gefrankeerd, dan is de geheele achterzijde en de linkerhelft der voorzijde ter beschikking van de afzender. Schrijft deze evenwel maar één woord op het gedeelte voor adres bestemd, zoo heeft de kaart het karakter van brief gekregen, en kan de gelukkige geadresseerde naar $7\frac{1}{2}$ cent port in den zak tasten of het stuk weigeren’, zo vervolgt de ambtenaar.

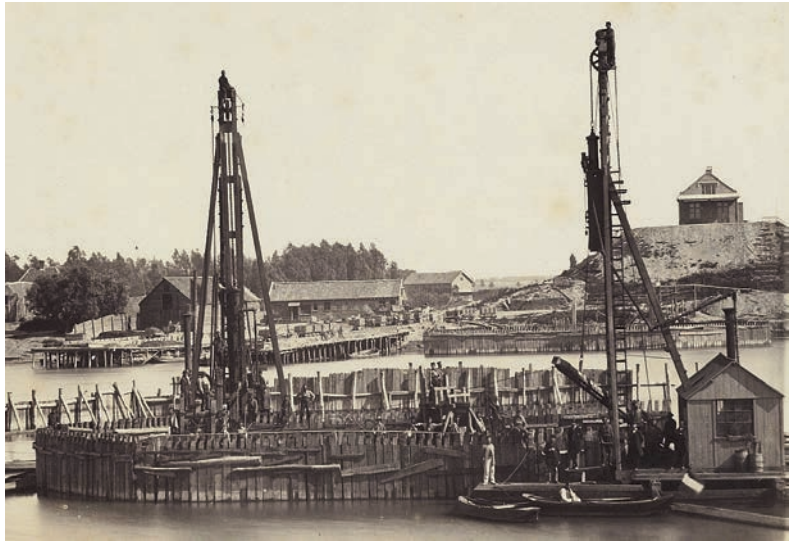
Anders dan wij dit nu ervaren, is de ‘voorzijde’ van een kaart van oorsprong de kant waarop het adres staat.

Fotografen en hun ‘Kiekjes’

Zonder de ontwikkeling van de fotografie waren al die fraaie stads- en dorpsgezichten natuurlijk niet mogelijk geweest.

Foto’s van Culemborg uit de tweede helft van negentiende eeuw zijn schaars. Bekend zijn de verrassend goede foto’s die tijdens de bouw van de spoorbrug zijn gemaakt. De oudste dateert van 1865.

Heien voor de fundering van de brugpijlers van de spoorbrug. Foto Julius Perger, 28 juni 1865 (collectie Nationaal Archief).

Ook de Amsterdamse fotograaf Pieter Oosterhuis schoot er enkele. Stadsdrukker A.J. Blom gaf hem in 1867 opdracht om vier *Gezigten van Culemborg* te maken. Die kwamen ‘per stel van 4 stuks’ te koop voor 1½ gulden. ‘Deze Photographiën verdienen door hunne keurige uitvoering een plaats in ieders album, en zijn bovendien een uitmuntend geschenk aan elders wonende betrekkingen’, zo adverteerde de uitgever.

De belangstelling voor de fotografie was in die tijd al levendig. De glasplaat-fotografie was rond 1850 uitgevonden en sindsdien trokken fotografen door het land om hun diensten aan te bieden. Het beroep werd in joodse kring vaak gekozen, net als dat van koopman en slager, omdat men zich dan vrij kon vestigen. Twee voorbeelden van joodse fotografen die Culemborg in de jaren 1870 aandeden zijn Emanuel Aron (van) Blitz en Louis Israël Kiek.

De Utrechter Blitz (1824-1902) wordt al in 1861 als fotograaf vermeld. Eerder was hij sigarenmaker en kunstschilder. In oktober en november 1871 was hij gedurende zes weken in Culemborg. Hij vervaardigde op zondag, maandag en dinsdag in het ‘Bierhuis’ van J.M. van Buren ‘welgelijkende portretten in alle genres’. Het jaar erop is hij op zondagen in februari, juni, juli én tijdens de kermis in de stad te vinden. Zijn klanten betalen één gulden voor vier ‘photographiën’. Blitz maakte op 1 april van dat jaar ook

foto's van het Brielle-feest op de Markt, gehouden ter gelegenheid van de bevrijding van Den Briel, 300 jaar eerder.

In 1879 was de Amsterdamse fotograaf Louis Israël Kiek een aantal zondagen in juli en augustus in de stad. Hij verbleef in hotel 'De Nieuwe Bak' in de Herenstraat om er 'Photographie portretten' te maken.

De achternaam 'Kiek' heeft geleid tot het spreekwoordelijke 'kiekje', een (niet altijd goed gelukte) gelegenhedsfoto. De oorsprong van de uitdrukking ligt in Leiden, waar groepjes aangeschoten studenten vaak in alle vroegte bij het fotoatelier van Louis' vader aanklopten, om zich op dat (ongelegen) moment te laten vereeuwigen.

Vader Israël David Kiek (1811-1899) was schrijnwerker, slager en koopman geweest en vestigde zich in 1854 als winkelier in Leiden waar hij al spoedig begon met fotograferen. In het *Adresboekje van Leiden* uit 1858 komen we hem en zijn zonen tegen als 'J. D. Kiek & Zoons, Portraiteurs'. Een jaar later staan hij en zijn oudste zoon Louis (1838) vermeld onder het kopje 'Photographen'. Ook de andere zonen Abraham, David, Lion en Gabriel werden fotograaf.

Behalve portretten van allerlei personen maakte Louis Kiek in Culemborg ook een foto van de gedenksteen boven de toegangspoort van het Weeshuis in de Herenstraat. De 'zeer gunstig geslaagde fotografiën' waren voor 30 cent verkrijgbaar bij Blom & Olivierse.

De naam Kiek zullen we later in deze *Voetnoot* opnieuw tegenkomen. De stiefmoeder van de vrouw van Samuel Israël, de eigenaar van de 'Goedkoope Bazar', kwam uit deze fotografenfamilie. Zij was een zuster van Louis Israël Kiek.

Wie brachten ansichtkaarten uit?

Samuel Israël was een nieuwkomer toen hij in 1905 zijn eerste ansichtkaarten uitbracht. Stadsdrukkerij Blom & Olivierse had in 1896 een drietal ansichtkaarten met beeltenissen van Culemborg uitgegeven. In 1900 brachten ook drukkerij Van Dam & Van der Marck en boekhandel Boldingh hun eerste Culemborgse ansichten op de markt. Kort hierop volgde de boekwinkel van Martinus Gerard Sjoer in de Tollenstraat. In hun voetsporen traden rond 1908 de winkeliers Fokke Dalstra, Adrianus Karel Wagemaker en Johannes Egidius van Beest.

Fotograaf Louis Israël Kiek is in 1879 in Culemborg. Advertentie uit de Culemborgse Courant.

De Markt in 1900.
Uitgave Blom & Olivierse.

Nieuw Procédé
(PHOTOKAART).
9 Geïllustreerde
Briefkaarten
van Culemborg.
Uitgave van BLOM & OLIVIERSE.

- 1 Markt (Stadhuis).
- 2 Plantage Bruggetje.
- 3 Kattenstraat.
- 4 Haven-Veerweg.
- 5 Markt (Binnenpoort).
- 6 Spoorbrug.
- 7 Markt Vogelvlucht.
- 8 Het Veer.
- 9 Culemborg (Rivierzijde).

Per stuk 5 ct. Per stel 40 ct.
Verkrijgbaar bij:
Moj. M. VAN HEUSDEN, Tollenstraat.
Den Heer A. VAN HEUSDEN, Markt.
M. SJOER, Tollenstraat.
N. VEEN, Hotel, Markt.
H. W. BOVEN, Zandstraat.

Nieuwe ansichten
(zwart-wit) volgens een
nieuw procedé van
Blom & Olivierse.
Advertentie uit 1903.

Te koop bij Blom &
Olivierse.
Advertentie uit 1904.

In het onderstaande lees je over deze drie ‘grote’ en vier ‘kleine’ uitgevers en verkopers van Culemborgse prentbriefkaarten. Zij waren in de periode 1905-1922 de concurrenten van de ‘Goedkoopse Bazar’.

Blom & Olivierse

Boekhandel, stoom- en snelpersdrukkerij Blom & Olivierse was de uitgever van de *Culemborgse Courant*. De naam Blom herinnerde aan stadsdrukker Adrianus Jacobus Blom (1837-1869), die de *Culemborgse Courant* in 1862 had overgenomen van de eerste uitgever Jacobus Cornelis Gaade.

Nieuwe
Ansichtkaarten van Culemborg
in Autochrom (gekleurd).
12 soorten, per stuk 6 Cent, per stel 60 Cent.
Uitgave BLOM & OLIVIERSE.

Stadhuis; Rivierzijde; Markt (Westzijde);
Vogelvlucht-Landzijde; Seminarium; Spoor-
brug; Vogelvlucht-Marktveld; Het Veer;
Haven-Veerweg; Vogelvlucht-Rivierzijde; Plan-
tage; Markt (Oostzijde).

De uitvoering is op zichzelf gelijk een Aquarel. Nieuw
ontwikkeld op het gebied van Kleuren-procédé.
Album in vergulden stempelhoud voor 12 Ansichten 25 cent.

Ansichtkaarten (Photo) 4 cent per stuk.

Stadhuis; Oude Vischmarkt; Tollenstraat;
Havendijk; Slotstraat; Voorburg; Ridderstraat;
Heerenstraat; Varkensmarkt; Studentengracht;
Stationsweg.

Verkrijgbaar bij:
Moj. M. VAN HEUSDEN, Markt; de Heeren A. G. VAN HEUSDEN,
Markt; N. VEEN, Hotel, Markt; W. VILTO, Hotel de Koornbeeren;
P. VAN BOVEN, Zandstraat; M. G. SJOER, Tollenstraat; C. H. VAN
SOLLEN, Heerenstraat.

In 1869 was Philippus Johannes Olivierse (1841-1907) in de zaak gekomen. Hij verplaatste de drukkerij in 1894 van het hoekje van de Markt en de Grote Kerkstraat naar Markt 13. Daar bleef de uitgeverij gevestigd tot 1917, toen de zaak werd overgenomen door Adrianus Teunis Verschoor die het bedrijf voortzette in de Tollenstraat.

Omdat Olivierse in de eigen
krant adverteerde met nieuw

uitgekomen ansichtkaarten, weten we precies wanneer die zijn verschenen. Na 1903 bracht hij geen nieuwe ansichten meer uit.

Van Dam & Van der Marck

De tegenvoeter van stadsdrukker Blom en Olivierse was Aloysius Hendricus van Dam (1851-1914) die in 1884 zijn eigen krant begon. Dit was het – katholieke – *Culemborgsch Nieuws- en Advertentieblad*. Deze krant heeft tot eind 1918 bestaan. In dat jaar ging het blad op in de *Culemborgse Courant*.

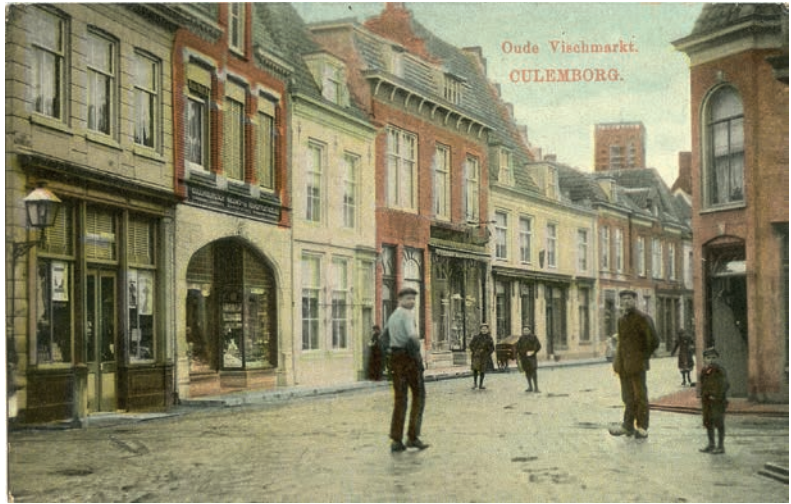
Louis van Dam had in 1879 een winkel in galanterieën aan de Oude Vismarkt. In 1880 gaat hij ook boeken verkopen. Vanaf 1887 afficheerde hij zich als ‘Courant- en Handelsdrukkerij’. Als drukker trok hij de op dat moment 21-jarige Jacobus Petrus Theodorus van der Marck aan. Met hem gaat Van Dam in 1890 een vennootschap aan, de firma Van Dam & van der Marck. Van Dam zelf bleef allereerst koopman en winkelier. Zijn vennoot overleed in 1900 waarna Louis’ zoon Harrie verder ging in de drukkerij. In 1910 trouwde Harrie met ‘een meisje Okhuizen’; zijn beroep was toen ‘boekdrukker’.

Rond 1900 bracht Van Dam & Van der Marck een eerste serie kaarten uit, gebaseerd op litho’s die tien jaar eerder waren

*De Tollenstraat in 1910.
Kaart uitgegeven door Van
Dam & van der Marck
(druk: Emrik & Binger)*

Oude Vismarkt in 1911.
Tweede huis links is de
drukkerij van A.H. van
Dam.

gemaakt voor Kalkhovens *Geschiedenis van Culemborg*. Later dat jaar verschenen ansichten van het Seminarie, en kort hierna ook de eerste stadsgezichten. In 1903 ten slotte volgden, net als bij Blom & Olivierse, de eerste kleurendrukken. In 1906 adverteerde ‘A.H. van Dam’s Toko’ met ansichten van Culemborg voor de prijs van twee cent.

Vanaf 1911 Van Dam bracht zijn ansichtkaarten uit onder eigen naam: ‘A.H. van Dam, Culemborg’. Hij overleed in mei 1914. Twee jaar later verscheen een (voorlopig) laatste serie. Het duurt tot 1929 voordat opnieuw kaarten werden uitgegeven. De kaarten uit 1929 werden volgens een ander procedé vervaardigd: niet langer fotografische lichtdruk, maar ‘Echte Photographie’.

De ‘firma A.H. van Dam’, de winkel aan de Oude Vismarkt 13 en de drukkerij erachter werden per 1 april 1941 opgeheven. De firma Okhuizen (een paar winkels verder op nummer 7 gelegen) werd bereid gevonden ‘vele onzer artikelen’ – galanterieën, ijzerwaren en huishoudelijke artikelen – ‘mede te gaan verkopen’.

Boekhandel Boldingh

Hendrik Herman Boldingh (1856-1925) vestigde zich in 1875 op jonge leeftijd in Culemborg. Hij werd winkelbediende in de ‘Handel in Manufacturen, Goud en Zilver’ van Eleazer Levie Wijzenbeek in de Kattenstraat.

Kort na zijn huwelijk in 1885, met winkeliersdochter Hendrina Maria van den Broek, vestigde hij zich in de Tollenstraat en

Een van de eerste kaarten van Boldingh, 1900.

H. H. BOLDINGH Cz.,
Boekhandel. Galanterieën.

De onderstaande tekst is voor groote bezorgingen, bij elke zaak **verplaatst heeft** naar het huis, vroeger bewoond door de firma L. H. VAN ENDEN & Zn. en heden avond zijn nieuwe winkel zal openen.

De winkel staat bij de oude stadsgevel, ten zuiden van de oude stadsgevel, ten zuiden van de oude stadsgevel, ten zuiden van de oude stadsgevel.

MARKT A. 251. **H. H. BOLDINGH Cz.**

Boekhandel Boldingh verhuisde in december 1898 naar de Markt.

begon daar een ‘boek-, papier- en kantoorhandel’. Het adres was wijk D nummer 30 (Tollenstraat 12).

Hendrik Boldingh bleef daarnaast altijd in dienst van de firma Wijzenbeek. In 1885 was hij handelsreiziger en later boekhouder. In 1925 vierde hij er zijn gouden jubileum.

In december 1898 verhuisde de boekhandel en winkel in galanterieën naar de Markt, wijk A 251 (Markt 24). Daar was eerder het manufacturen-magazijn ‘De Gunst’ van Levie Hartog van Emden gevestigd. Voor de aankoop van het pand verschaftte Wijzenbeek aan Boldingh een krediet van 6.600 gulden, in die tijd een aanzienlijk bedrag.

In 1900 begon Boldingh met het uitbrengen van zijn eigen prentbriefkaarten. In 1904 adverteerde hij met ‘prachtige ansichtkaarten van Culemborg, in 40 soorten van 4 en 5 ct.’ Heel wat duurder was een *Souvenir van Culemborg*, een ‘fijn uitgevoerde’ ansicht met wel dertien verschillende stadsgezichten. Die kaart kostte maar liefst 25 cent!

Hendrik Boldingh overleed in 1925. De zaak werd voortgezet door zijn weduwe en na haar dood in 1943 door de jongste dochter, Jellina Jacoba Boldingh (1897). ‘Mejuffrouw Boldingh’ overleed in 1983, 86 jaar oud. In het begin van de jaren ’50 was Gerrit Garretsen in de zaak gekomen. In 1989 verkocht Garretsen de boekhandel aan de AKO (‘Amsterdamsche Kiosk Onderneming’). De naam Boldingh bleef nog tot 1995 in gebruik. In dat jaar kwam een eind aan 110 jaar plaatselijke boekhandelshistorie.

H. H. BOLDINGH. -- Culemborg
Boekhandel — Boekbinderij.

Groote sorteering
Stadsgezichten
en
Fantasiekaarten.

Ook te bekomen bij: Mej. M. VAN HEUSDEN, Markt, J. DEN HARTOG, Prijsstraat, DAMES JAGERS, Tollenstraat en den Heer H. WAGENMAKER, Tollenstraat.

Spoedige en nette levering van alle soorten
Bind- en Drukwerk.

Advertentie Boldingh in het Nieuws- en Advertentieblad, april 1908.

*Het Marktveld. Kinderen
op de stoep bij boekhandel
Boldingh. Uitgave
Boldingh / E & B, 1909.*

Kleine winkeliers en kleine uitgevers

Ansichtkaarten waren in die eerste jaren na 1900 niet alleen te koop bij de boekhandels die ze hadden uitgegeven. Zo waren de kaarten waarmee H.H. Boldingh in 1904 adverteerde verkrijgbaar bij mejuffrouw Metje van Heusden, op het Marktveld (Markt 19, op de hoek van het Vierheemskinderstraatje) en bij Jan den Hartog in de Prijssestraat. De advertenties van Blom & Olivierse bevatten nog meer verkoopadressen: behalve Metje van Heusden de hotels van Nico Veen en Willem Vulto, de sigarenzaak van A.C. van Heusden aan de Markt, de boekwinkel van Martinus Gerard Sjoer in de Tollenstraat, kapper Cornelis Hendrik van Soelen in de Herenstraat en boekbinder Frederik Willem Hoven in de Zandstraat. In 1906 waren het er nog meer: Magazijn 'De Toelast' van Johannes Okhuizen, aan de Oude Vismarkt, de dames Jägers (in de Tollenstraat), Jan van der Linden (in de Kattenstraat) en het sigarenmagazijn van Dirk Cornelis van Veenendaal aan de Markt. In 1907 zien we ook Jacob Egidius van Beest in de Prijssestraat.

*Tollenstraat 31. Voorheen
het winkeltje van vader en
zoon Sjoer.*

Twee van de hierboven vermelde winkeliers gingen zelf op uitgeefpad. Allereerst Martinus Gerard Sjoer, die een kleine christelijke boekhandel had in de Tollenstraat. Zijn ouders hadden op hetzelfde adres een winkel in 'comestibles en koloniale waren'.

Martinus vertrok in 1905 naar Zutphen en emigreerde korte tijd later naar de Verenigde Staten. Zijn vader Hendricus heeft nadien onder eigen naam nog enkele ansichten uitgebracht.

Een stuk bekender is de serie *Groeten uit Culemborg* die Jacobus Egidius van Beest rond 1920 heeft uitgebracht. Het gaat om 24 stadsgezichten, uitgegeven in kleur én in zwart-wit.

Van Beest (1862-1924) was een veelzijdig man. In 1887 was hij schoenmaker, in 1898 assuradeur en hoofdagent van 'Vesta' verzekeringen. Twee jaar later begon hij met de verkoop van rijwielen en brei- en naaimachines. Het assortiment verbreedde zich tot meubels en luxe huishoudelijke artikelen.

Vanaf 1909 komen we zijn winkel tegen als 'Magazijn De Nijverheid', adres wijk B nummer 354 (Prijssestraat 10). In die tijd gaf hij al enkele kaarten uit met meerdere afbeeldingen. De oudste zijn gestempeld in 1908.

Jacobus Egidius van Beest overleed in 1924 en zijn weduwe verkocht de hele winkelvoorraad aan de firma A. H. van Dam. Of de ansichten uit de *Groeten uit Culemborg*-serie daarna goed nog verkocht zijn, weten we niet. De meeste exemplaren in mijn eigen verzameling zijn 'ongelopen' en dus nooit verzonden.

*Fraaie 'doorloper' van
Martinus Gerard Sjoer,
uitgave 1904.*

Weesvader en muziekhandelaar

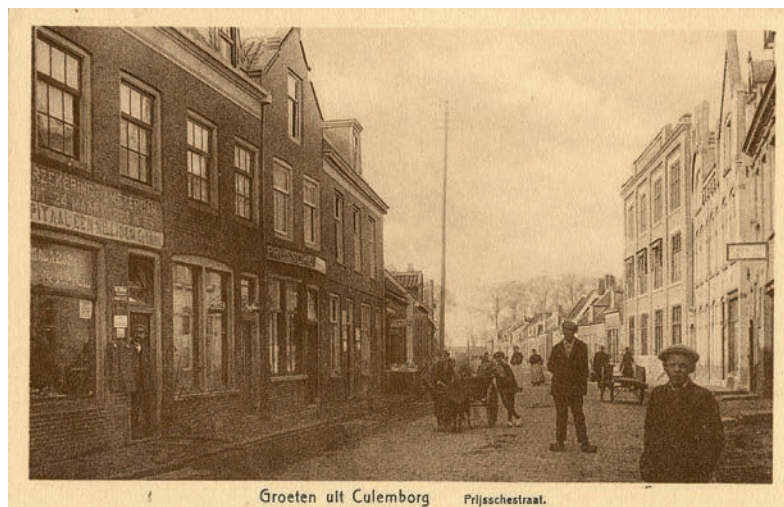
De twee laatste uitgevers van ansichtkaarten in dit overzicht zijn bijzonder. Ze hebben elk niet meer dan een tiental – hele fraaie – kaarten uitgegeven.

Fokke Dalstra begon najaar 1907 als ‘weesvader’ in het Elisabeth Weeshuis. Dalstra kwam uit Edam, waar hij samen met zijn vrouw veertien jaar ‘vader’ en ‘moeder’ was geweest van een diaconiehuus voor oude mannen en vrouwen. Na de dood van zijn echtgenote solliciteerde hij in Culemborg. Hier kreeg hij kennis aan de ‘winkelierster’ Metje van Heusden. Ze trouwden binnen een jaar.

Dalstra bracht in 1908 enkele ansichten uit. De eerste was een groepsfoto met de weeskinderen uit het Weeshuis. De weesmoeder was hierover zó ontstemd dat zij verzocht de verkoop te verbieden. Dalstra fotografeerde zelf. Op zijn kaarten staat: ‘Uitgave en Photo: F. Dalstra’. Zijn Culemborgse ansichtkaarten kenmerken zich door levendig met kinderen gevulde straatbeelden.

Ook Adrianus Karel Wagemaker (1880-1939) gaf fraaie kaarten uit. Wagemaker kwam uit een sigarenmakersfamilie, was dirigent van een zangvereniging en begon in 1907 een boek-, papier- en muziekhandel aan de Varkensmarkt. Hij was depothouder van een Utrechtse muziekhandel. Toen die in 1909 de relatie verbrak, werd hij sigarenhandelaar. Hij verhuisde in 1911 naar Arnhem.

Prijssestraat, uit de serie ‘Groeten uit Culemborg’. Links de winkel van J.E. van Beest.

Een kaart van Adrianus K. Wagemaker. Links de sigarenzaak van zijn broer Huibert Wagemaker. Let op de Ansichtkaarten in het raam (collectie Zwier van der Schagt).

Wagemaker heeft in 1908 een tiental zeer mooie Culemborgse prentbriefkaarten uitgebracht. De kaarten werden gedrukt bij de Haarlemse uitgeverij 'De Tulp'. Eén van die kaarten is een Ansicht van de Tollenstraat, gefotografeerd vanaf de Scherpe Hoek. Links op de hoek met de Lange Meent is de sigarenwinkel van zijn broer Huibert Wagemaker te zien. Het raam van de etalage is volgehangen met Ansichtkaarten. Die manier van etaleren zien we verderop ook bij de 'Goedkoope Bazar', de winkel van Samuel Israël aan de Oude Vismarkt.

Het zijn dit soort (schaarse) beelden die duidelijk maken hoe populair het verzamelen en verzenden van Ansichtkaarten in die tijd was.

Culemborgs hoffotograaf

Landelijke uitgeverijen van Ansichtkaarten stuurden fotografen op pad om stads- en dorpsgezichten vast te leggen. Als in een stad een kundig fotograaf te vinden was, maakten ze in veel gevallen van zijn diensten gebruik. Zo'n fotograaf was er in Culemborg sinds 1898.

Ook fotograaf Ypma bracht kaarten uit. Hier een van de Zandstraat, omstreeks 1915.

In dat jaar namelijk streken de broers Jan en Eeltje Ypma in Culemborg neer. Zij hadden hun ‘Fotografisch Atelier’ achter hotel ‘De Klok’ aan de Varkensmarkt. Jan vertrok weer uit Culemborg en ging terug naar Edam, waar de broers eerder gevestigd waren. Eeltje bleef.

Eeltje Ypma (1872-1928) trouwde in 1902 en vestigde zich in dat jaar aan de Zandstraat, op nummer 8 (destijds wijk B nummer 57). In 1904 verkocht hij reeds alle mogelijke benodigdheden voor de ‘Heeren amateur-fotografen’. Een ‘aardig fotografietoestel’ – mét gratis onderricht – prees hij aan als een ‘verrassend Cadeau’ voor het Sint Nicolaasfeest. Zo’n camera had je al vanaf f 12,50.

Culemborgs eerste, echte warenhuis

“Zoo stroomt het volk Zaterdag naar de GOEDKOOPE BAZAR, het grootste en meest gesorteerde Magazijn van Luxe en Huishoudelijke Artikelen te dezer stede.”

SAMUEL ISRAËL wist wel hoe hij de aandacht moest trekken! In een advertentie die geen lezer van de *Culemborgse Courant* kan zijn ontgaan, kondigde hij de opening van zijn nieuwe winkel aan. ‘Zaterdagavond 15 april 1905, om 18 uur, opent in de Kattenstraat DE GOEDKOOPE BAZAR’.

Kattenstraat

De joodse koopman Samuel Israël was geen Culemborger. Hij kwam uit Ophemert. Toch zou hij al gauw ‘een bekende’ worden, want hij viel op tussen Culemborgs overige – dikwijls wat kleurloze – middenstanders.

In 1905 had de toen 35-jarige Samuel grote plannen. Hij ging trouwen met de drie jaar jongere Sara Polak, dochter van de Arnhemse koopman Alexander Hijman Polak.

Samuels eigen vader Salomon (1826) was ook koopman. In 1904 adverteerde hij met ‘Glas-, Porcelain-, Emaill-, Borstelwerk en Kramerijen’. Eerder kocht hij oude metalen, huiden en paarden-

*Openingsadvertentie,
Culemborgse Courant
13 april 1905.*

Zaterdagavond a.s., 6 uur, Opening der Goedkoop Bazar, Kattenstraat, Culemborg.

Zoo stroomt het volk Zaterdagavond naar de GOEDKOOPE BAZAR, het grootste en meest gesorteerde Magazijn van Luxe- en Huishoudelijke Artikelen ter dezer stede. Ter gelegenheid der opening worden 500 mooie porceleinen Koppen en Schotels, rijk met gouden bloemen gedecoreerd, uitgereikt voor slechts 10 cent.

Elke Kooper die Zaterdagavond voor minstens 50 cent koopt, krijgt een fijne doos, inhoudende 3 flinke stukken prima Toiletzeep Cadeau.

Zegt het voort!!!
DE GOEDKOOPE BAZAR.

haar ‘tegen de hoogste prijzen’. Vader en zoon waren samen in zaken. Maar Salomon liep al tegen de tachtig en nu Samuel ging trouwen wilde die voor zichzelf beginnen. In januari 1905 bood Salomon daarom zijn ‘goede, oud beklante en winstgevende zaak’ in Ophemert ter overname aan.

In de Kattenstraat in Culemborg, op nummer 6, kon Samuel een pandje huren van Levie Eleazer Wijzenbeek. Wijzenbeek had in diezelfde straat een winkel en grossierderij in manufacturen. Hij was de rijkste joodse inwoner van de stad.

Vader en zoon Israël vestigden zich op 6 april in Culemborg. Samuel was op 29 maart in Arnhem in het huwelijk getreden, maar zijn vrouw Sara voegde zich pas een maand na de opening bij hem. Zijn vader vertrok begin 1906 naar Enschede.

Zo begon Samuel Israël met de ‘Goedkoope Bazar’, een kleine ‘winkel van Sinkel’ waar van alles te koop was. Israël’s motto was ‘goedkoop en goed, alle artikelen tegen lage doch vaste prijzen’. Hij adverteerde regelmatig in beide Culemborgse kranten met aanbiedingen en de komst van nieuwe voorraad.

In het doorgaans rustige straatbeeld moet zijn winkel de voorbijganger zeker opgefallen zijn. Allereerst door het grote uithangbord: ‘Hier is de Goedkoope Bazar’. Maar ook door alle aan de gevel uithangende handelswaar. Dit is goed te zien op een door Israël zelf uitgegeven ansichtkaart uit 1906. Zijn vrouw Sara en hij staan voor de winkel, met naast hen een jonge winkelbediende.

De Goedkoope Bazar in de Kattenstraat, 1906.

De nieuwe winkel aan de Oude Vismarkt, 1908.

Oude Vismarkt

De ‘Goedkoopse Bazar’ verhuisde in 1907 naar de Oude Vismarkt. Daar kon Israël zijn te krappe zaak uitbouwen tot Culemborgs eerste, echte warenhuis.

Al weken was er uitverkoop in de Kattenstraat wegens de aanstaande verplaatsing van de zaak. De opening op zaterdag 5 oktober 1907 was een opvallende gebeurtenis. Er stond een paginagrote advertentie in de beide Culemborgse kranten. En de avond tevoren was de nieuwe gevel van de winkel geheel verlicht.

De nieuwe locatie was het pand Oude Vismarkt 8 (destijds aangeduid als wijk C nummer 217). Hier was in februari het ‘Koffiehuys’ van Gerardus Theodorus de Haas te koop gekomen. Eigenaar en verkoper was de Herensociëteit *Amicitia & Concordia*.

Wat Israël voor het pand betaald heeft, is niet duidelijk. De openbare verkoop onder leiding van notaris Van Mierop was op 13 en

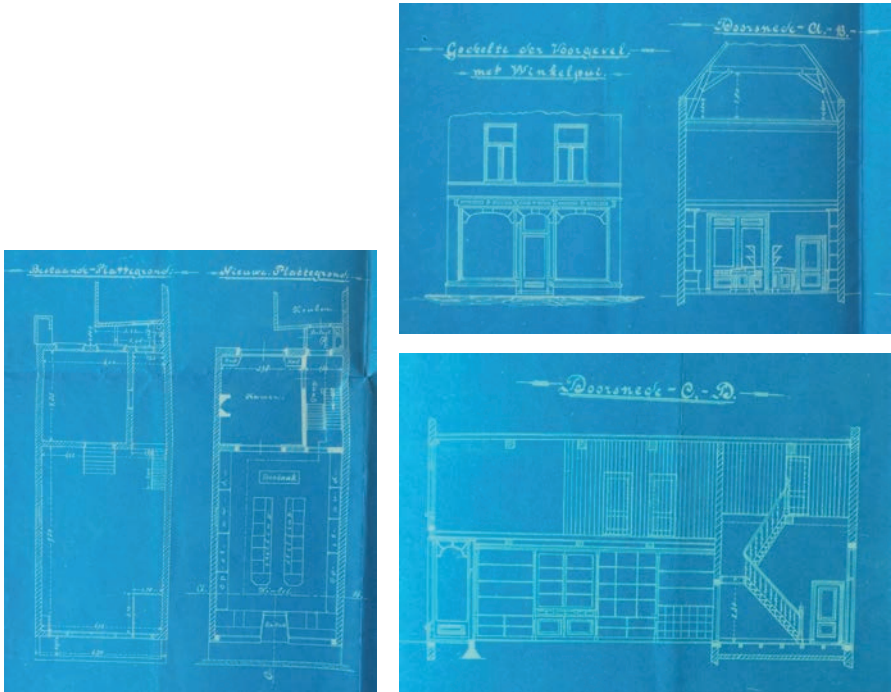
20 februari. De barbier Albertus Marinus Merckx had ingezet met een bod van 6.200 gulden, maar de verkoop was aangehouden. Samuel Israël blijkt kort hierna de koper te zijn geworden. Op 25 april vraagt hij vergunning om het pand te mogen verbouwen. Op 3 mei volgde de aanbesteding in Hotel ‘De Nieuwe Bak’. Bouwheer werd de Enschedese architect Hendrik Engbert Zeggelink.

Grootstedse allures

Goede foto’s van de oude gevel zijn er niet. Bij de verkoop was sprake van een ‘grote gelagkamer, opkamer, keuken en kluiselder’ met beneden en een ‘grote kamer of zaal’ en nog twee kleinere kamers en met boven een ruime zolder. Rechts in de gevel zat de toegangsdeur van de gelagkamer.

In de nieuwe voorgevel kwam een winkelpui met in het midden een portiekdeur. Bovenin verscheen er een hijsbalk die diende om voorraad naar het magazijn op zolder te takelen.

Op de bouwtekening is de indeling van de winkel goed te zien.

De tekeningen voor de verbouwing van 1907. Een nieuwe pui, een andere indeling, zelfs de inrichting van de winkel staat erop!

De winkelruimte zelf mat 9,5 bij 6,25 meter. Langs de zijmuren werden open kasten getimmerd tot aan het plafond. Midden in de winkel stonden twee winkelstellingen, waar je omheen en tussendoor kon lopen. Achterin de zaak stond de balie of toonbank.

De *Culemborgse Courant* was zeer te spreken over de ‘fraaie moderne gevel’. “Een ‘bazar’ hadden we nog niet in onze stad en met de opening hiervan zijn we een stapje nader tot de grootstad.” Israël had, aldus de krant, bij de verbouwing van het pand terdege rekening gehouden met ‘de eischen van den vooruitgang’.

“Wij konden dezer dagen een kijkje nemen in dezen Bazar en zagen dat hij aan de eischen des tijds beantwoordt. Bescheiden van omvang, zooals in ons bescheiden stadje past, heeft hij de allures van de grootstedeling onder zijn broederen. Allures, die hem geenszins misstaan en die het mogelijk maken aan aller wenschen voldoening te geven. Men vindt er... ja, het ware gemakkelijker op te sommen wat men er niet vindt, want er is van alles te krijgen: wekkerklokjes en pendules, messen en vogelkooien, lampeglazen en horlogekettingen, enfin, ieder moet maar eens gaan kijken, Zaterdagavond.”

Israël was in die tijd de eerste die zijn winkelpand moderniseerde. In de jaren erna volgden andere middenstanders zijn voorbeeld. ‘De Oude Vismarkt wordt zo langzamerhand een onzer fraaiste stadsgedeelten wat betreft de gevels van winkels’, schrijft de *Culemborgse Courant* nog in 1910. Israël heeft daar mede de aanzet toe gegeven. De ‘Goedkoope Bazar’ van toen is nu, in 2018, ‘Café Monopole’. De ‘fraaie moderne gevel’ van 1907 is nog altijd te herkennen.

Vermoedelijk zwaaide Samuels vrouw Sara Polak, met hulp van een winkeljuffrouw, de scepter over de zaak aan de Oude Vismarkt. Wanneer de ‘Goedkoope Bazar’ weer een nieuwe kaart had uitgebracht met daarop de Oude Vismarkt, zien we Sara in de deuropening of op de stoep staan. In totaal zijn er zo zeven ansichten uitgekomen. Daarop is goed te zien dat de voorgevel vanaf 1912 beschilderd was met allerlei artikelen die in de winkel te koop waren. In 1917 is die beschildering er nog. Op foto’s uit latere jaren is zij verdwenen. Opvallend is ook het bord naast de deur met de tekst ‘ANSICHTKAARTEN’. De kaarten hangen goed zichtbaar achter het glas van de etalageramen.

Behalve winkelier was Samuel Israël ook grossier. Hij dreef

Sara Polak in de deur van de winkel, 1915. Let op de gevelversiering en de vele ansichtkaarten in de etalage!

handel met andere winkeliers of wederverkopers in de regio. In zijn advertenties met nieuwjaarswensen in de *Tielsche Courant*, afficheerde hij zich steevast als ‘grossier in galanterieën, krame-rijen, borstelwerk, garen, band, nieuwjaars- en uittrekkaarten’.

In februari 1915 brak er brand uit in het magazijn van de ‘Goedkoope Bazar’. Er werd geblust ‘met zes slangen op de waterleiding’ en ook de in de gemeente aanwezige militairen hielpen mee. Het bovenperceel (ik veronderstel dat daarmee de zolder bedoeld is) brandde desondanks geheel uit. De verzekering dekte gelukkig de schade. Of Israël er veel economische tegenslag door heeft gehad, blijft onduidelijk. De ‘Goedkoope Bazar’ zou nog zeven jaar bestaan.

Familielevens

In het gezin van Samuel Israël en Sara Polak werden drie kinderen geboren. In 1906 een meisje, Gonda, genoemd naar Samuels moeder. Ze overleed al een dag na haar geboorte. Op 26 juni van het volgende jaar werd een zoon geboren. Dit was Alexander, genoemd naar Sara’s vader. Een derde kind, weer een zoontje, kwam in 1915 levenloos ter wereld. Samuel Israël betuigt kort hierna in de krant zijn dank aan dokter H.C. Bonnhof voor ‘de uitstekende hulp en voor de zorgvuldige wijze waarop deze zijne vrouw behandeld heeft’. De dank geldt ook dokter P. Versteegh ‘voor diens spoedige hulp’. Na het overlijden in 1920 van Sara’s vader komt diens weduwe Jeannetta Kiek bij het gezin Israël inwonen. Als de Israëls twee jaar later naar Tiel verhuizen, gaat ze niet mee, maar blijft in Culemborg. In september 1921 was namelijk ook Sara’s zuster Rachel Polak in de stad komen wonen. Rachel was toen juist hertrouwd met de joodse godsdienstonderwijzer Levie de Wolff. Jeannetta trok bij hen in.

Grossierderij in Tiel

Het gezin Israël vertrok op 12 oktober 1922 uit Culemborg. Het vestigde zich daarna in Tiel, aan de Sint Agnietenstraat. Het adres daar was wijk E nummer 111. De Israëls woonden er schuin tegenover de Joodse Synagoge.

Op dinsdag 10 oktober had Samuel de huisraad door notaris Schouten laten verkopen. Het ‘Woon- en Winkelhuis’ zelf was al eerder te koop gezet. Begin juli hield Samuel Israël uitverkoop.

Wegens vertrek naar elders zouden de ‘voorradijge goederen’ ver beneden de prijs worden verkocht. ‘De voorraad is zóó groot dat het niet mogelijk is, alles in de étalage te prijzen’. Alles ging weg ‘tegen elk aannemelijk bod’. ‘Leest dit en koopt thans’, zo kopte de advertentie in de *Culemborgse Courant*. ‘Doet Uw voordeel.’

Dat Samuel Israël faillet is gegaan, zoals Ineke Brasz schrijft in haar boek *‘De Kille van Kuilenburg’*, is niet aannemelijk. Ik heb er zelf althans geen bewijs van gevonden.

Zijn vertrek uit Culemborg verloopt min of meer ‘gepland’. De verkoop van het huis in mei en van de huisraad in oktober vonden plaats op Samuels verzoek. De kooppenningen van het winkel pand hoefden bovendien pas in september betaald te worden, dus kort voor het uiteindelijke vertrek.

Israël heeft in Tiel ogenschijnlijk niet in armoede geleefd. Als zijn naam in 1924 wederom opduikt in de *Tielsche Courant*, lezen we van de firma ‘S. Israël & Zoon’. Israël vertegenwoordigt op een tentoonstelling van handel en nijverheid de belangen van de Koninklijke Zeepfabriek ‘De Duif’. Ook plaatst Sara Polak in deze tijd regelmatig advertenties voor een ‘nette dienstbode’ of een ‘net dagmeisje’.

De ‘Firma S. Israël & Zoon’ was een grossierszaak. In 1925 werd de firma in een advertentie genoemd als grossier van ‘Amstel Schoencream’, in 1930 van ‘Bon Ami’. ‘Dit poetsmiddel is ‘*en gros*’ te verkrijgen bij de Firma S. Israël.’

Zoon Alexander stond in deze tijd te boek als ‘koopman’. In juli 1922 had hij – nog in Culemborg – de middelbare handelsdagschool afgerond. Hij was er dus klaar voor om met zijn vader in zaken te gaan. Waarschijnlijk was daarbij ook zijn neef Joël Kiek betrokken. Deze vestigde zich in september 1924 in Tiel, dichtbij de familie in de Sint Agnietenstraat. Zijn beroep was koopman. In 1928 vertrekt hij naar Singapore. Zijn adres in Tiel is daarna in gebruik bij Sara Polak, op dat moment al ‘weduwe Israël’.

Joodse begraafplaats

Samuel Israël is op 30 juni 1927 op 57-jarige leeftijd overleden. Hij leed aan kanker en werd verpleegd in het Tielse Bethesda-ziekenhuis. Zijn weduwe en zoon bedankten kort na zijn dood de geneesheren Asjes en Hoogenboom, alsmede de directrice en de

Tielsche Courant,
advertentie 17 augustus
1927.

Het graf van Samuel Israël op de Joodse begraafplaats in Tiel.

zusters ‘voor de liefderijke en zorgvuldige verpleging’.

De handelsfirma is na Samuels dood nog een tijdje blijven bestaan. In augustus 1927 blijkt er plaats voor een ‘Net, Flink Jongmensch’ in de grossierszaak. En ook in 1930 kon een jongeman in opleiding worden geplaatst.

Het einde komt in 1933, als er sprake is van het faillissement van de ‘Weduwe S. Israël-Polak’.

Toen haar zoon Alexander in 1937 trouwde, is Sara Polak vertrokken naar Den Bosch. Zij overleed twee jaar later in Arnhem. Haar graf ligt er op de Joodse begraafplaats.

Samuel Israël zelf ligt begraven op de Joodse begraafplaats in Tiel. Zijn grafsteen staat er nog trots overeind.

Ansichtkaarten van de ‘Goedkoope Bazar’

SAMUEL ISRAËL was in Culemborg een belangrijke uitgever en verkoper van ansichten. Hoeveel kaarten heeft hij uitgegeven? Van wanneer zijn al die series ansichten die hij op de markt heeft gebracht? Daar kom je achter door te inventariseren en te vergelijken. Elke serie heeft bepaalde kenmerken. Ook de datum van de poststempels helpt je verder. Samen met collega-verzamelaars Zwier van der Schagt en Ben van Oort breng ik alle series in beeld. De teller staat inmiddels op circa 225.

Al die series verschillen van elkaar, soms veel, en soms maar een beetje. Het gaat bijvoorbeeld om het type of de kleur van de letters. Soms staat er een punt achter de woorden die aangeven wat er op een kaart staat: ‘Stadhuis. Culemborg.’. Andere keren staat die punt er juist niet.

Soms zijn kaarten genummerd en dat geeft aan hoeveel kaarten er in een serie verschenen zijn. Andere keren staat er een ‘editienummer’. Dit staat doorgaans in het zegelvakje. Als een kaart verzonden is, zie je dat nummer niet omdat de postzegel er overheen zit. Dan is het handig om een ander exemplaar te hebben dat níet verzonden is.

Een kaart van het ziekenhuis, uitgegeven door Israël, 1908.

Diverse grote uitgevers gebruikten fabrieksmerken, zoals De Tulp, Emrik & Binger (Haarlem) en M.A. Frank, Rotterdam.

Het jaar van uitgifte kun je traceren aan de hand van de diverse poststempels. Ook dan heb je meerdere kaarten in een serie nodig, want heel wat kaarten zijn een stuk later verzonden dan in het eerste verkoopjaar.

Producenten van kaarten

Diverse series van de 'Goedkoopse Bazar' zijn gedrukt bij landelijke uitgeverijen, die herkenbaar zijn aan hun logo of naam op de kaarten. Het betreft de Haarlemse uitgeverijen Emrik & Binger en 'De Tulp'. Israël betrok ook kaarten van de Rotterdamse uitgeverijen Brinio en MAF-R. Emrik & Binger en MAF-R (Mozes Abram Frank - Rotterdam) waren joodse uitgevers.

De 'Goedkoopse Bazar' heeft in totaal twaalf series uitgebracht. De eerste, uit 1905, bestond uit genummerde 'doorlopers', in kleur en in zwart-wit. De gekleurde kaarten droegen het handelsmerk van 'De Tulp'.

In 1906 en 1908 volgden twee series met een titel in witte letters, zonder vermelding van de drukker. Achter op één exemplaar in mijn verzameling staat een inktstempeltje met de naam M.A. Frank en de tekst 'f 24,- per duizend'. De achterzijde van een kleurenserie uit 1910 heeft een groen bedrukte adreskant die we ook in een latere serie als kenmerk van MAF-R herkennen. Ook twee series met strakke, schreefloze letters (uit 1909 en 1911) hebben géén uitgeversmerk.

*Vershillende ansicht-
kaarten uitgegeven door
De Goedkoope Bazar:
Markt en Binnenpoort
(1914 links), Ridderstraat
en Varkensmarkt (1917,
rechts), alle gedrukt bij
E&B; de spoorbrug (1921,
onder), geproduceerd bij
Brinio.*

De Leliestraat (1921)
gemaakt bij Brinio en de
Lek met veerpont (1922)
vervaardigd door MAF-R.

Vanaf 1912 was de Haarlemse drukkerij van Emrik & Binger de belangrijkste leverancier. Deze joodse drukker is te herkennen aan de letters 'E&B', geplaatst in een rechthoekje dat

bestaat uit punten. Na 1917 stonden deze letters in een sierlijk getuit ovaal. Van de zes series die in Haarlem werden gedrukt, is er één in kleur. De series verschillen onderling in belettering (met en zonder punten in de titel) en de aanwezigheid van editienummers in het postzegelvakje.

Na 1917 bestelde Samuel Israël geen nieuwe kaarten meer bij Emrik & Binger. Zijn 'productie' valt dan sowieso stil. Pas in 1921 en 1922 verschenen twee nieuwe series. De eerste was een uitgave van de Rotterdamse uitgeverij Brinio; die uit 1922 wederom een kleurensérie van MAF-R. Het waren de laatste kaarten die Israël zou uitgeven.

Een bijzondere serie: het jongetje met de driewieler

NU VOLGT het verhaal van een zoektocht. De zoektocht naar het ‘jongetje met de driewieler’, een opvallende verschijning die meermalen voorkomt op kaarten van de ‘Goedkoope Bazar’.

Het gaat om één serie, gekenmerkt door twee punten in de titel. Bijvoorbeeld: ‘Groote Buitenom. Culemborg.’. De gehele reeks telt 38 kaarten, en op zeventien hiervan staat het jongetje. Veelal staan er toevallig aanwezige mensen met hem op de foto. Soms is hij nadrukkelijk in gezelschap. Zo staat hij op twee foto’s in de verte naast twee onbekende mannen.

Op een foto van dichtbij genomen op de dijk aan het ‘Grote Buitenom’ is hij te zien met een vrouw. Haar zien we terug op een kaart van de Rijkstraatweg. Is zij ook de weglopende vrouw op de afbeelding in de Tollenstraat? Wie is deze vrouw?

De kaarten met het jongetje behoren tot de oudste kaarten uit de reeks. Eigenlijk vormen ze een aparte serie met het jongetje als thema. Een serie met een *running gag*, een terugkerend grapje dat keer op keer de aandacht trekt. De apotheose is een kaart van de Plantage waarbij het jongetje vanaf de rand van de kaart om een

Een opvallend jongetje op een driewieler in de Tollenstraat, 1912.

Een zeldzaamheid: het jongetje kijkt je aan om het hoekje van de kaart (collectie RA Rivierenland).

hoekje naar het publiek gluurt. Het olijk ogende kinderhoofd lijkt te willen zeggen: ‘Kiekeboe, hier ben ik weer!’

Op onderzoek!

De eerste vraag die je jezelf dan stelt, is: ‘hoeveel van die kaarten zijn er eigenlijk?’. Ik doe navraag bij een collega-verzamelaar. ‘Een stuk of tien’, denkt Zwier van der Schagt. Daarna zoek ik verder op internet, onder andere op de website van het Regionaal Archief en op speciale ansichtkaartensites. Ik let goed op als er Culemborgse kaarten op Marktplaats te koop komen.

Al gauw groeit het aantal: dertien, veertien, vijftien; het zijn er uiteindelijk achttien geworden (eentje zit in een latere serie). Niet altijd is het jongetje even duidelijk te zien: soms lijkt hij niet groter dan een bolletje witte wol, staande naast het stadhuis of zittend op een bankje in de Plantage.

Het jaar van het eerste verschijnen van kaarten met het jongetje schuift op. Eerst vind ik poststempels van juli, juni en maart 1913. Ten slotte komt ook 1912 in zicht. De oudste frankering die ik aantref, is van 8 augustus in dat jaar! Ik ben dan al een klein jaar op onderzoek uit.

Wanneer zijn de foto's gemaakt?

Ik heb dan al ontdekt dat de foto's voor de serie niet in één keer zijn geschoten. Het jongetje heeft namelijk niet altijd zijn fietsje bij zich. Het driewielertje ontbreekt op de kaarten van het Stad-

*Van veraf in de plantage,
met twee mannen. Voorjaar
of herfst?*

huis en de Oude Vismarkt, de drie kaarten in de Plantage en op die van de Watertoren.

Alle foto's met het jongetje lijken geschoten in de late herfst of het vroege voorjaar. De meeste bomen hebben hun blad verloren. Het jongetje zelf is winters gekleed en ook de vrouw die hem soms vergezelt, draagt een dikke, lange winterjas. Op haar hoofd heeft ze een grote hoed, met een opstaande witte versiering.

Een Ansicht uit de serie is gestempeld op 21 augustus 1912. Het gaat om een kaart van het Stadhuis (zonder het jongetje). De nationale driekleur wappert aan de voorkant en opzij. Het is Koninnedag, destijds gevierd op 31 augustus. De foto moet al in 1911 gemaakt zijn.

Ik heb ook twee gestempelde exemplaren van een kaart van de Plantage. Het jongetje staat bij het bruggetje aan het eind van de vijver, naast twee mannen. Of hij ook zijn fietsje bij zich heeft, is niet goed te zien. De kaarten zijn gestempeld op 20 september en 31 december 1912. De foto moet dus op zijn laatst in het voorjaar zijn genomen.

Twee andere foto's met het jongetje dateren juist van later in 1912. De oudste dagstempels daarvan zijn uit maart en juni 1913.

Op één van deze kaarten staat het jongetje bij een dubbele villa aan het begin van de Stationsweg. De bouw was op 29 april 1912 aanbesteed. De foto kan daarom niet vóór het najaar zijn gemaakt. Hetzelfde speelt bij de foto waarop de villa Sprokkel-

lenburg staat. Ook die komt pas laat in 1912 gereed. Opdrachtgever was de industrieel Hendrik Willem van Hoytema (1879-1969).

Het is moeilijk de volgorde en datering van de serie exact te bepalen. Mogelijk is die ene vroege en wellicht toevallige foto van het jongetje in de Plantage van eind 1911 of begin 1912 de inspiratiebron geweest voor een vervolgsérie waarin hij nadrukkelijk in beeld wordt gebracht. Die foto's daarvoor zijn dan gemaakt in het erop volgende herfst- of winterseizoen.

Fotogenieke beelden

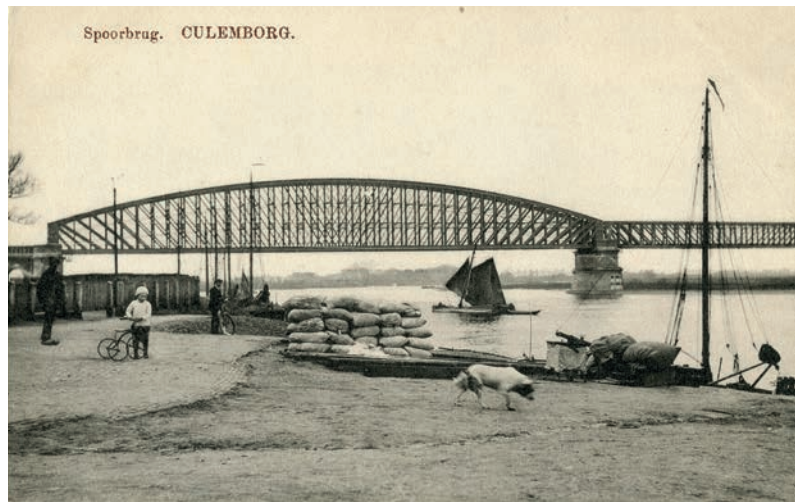
Met een beetje fantasie zie je het jongetje een tochtje maken door Culemborg. De eerste foto's zijn gemaakt in de stad: bij het Stadhuis, op de Oude Vismarkt en in de Tollenstraat. Daarna gaat het naar de rivier: het Grote Buitenom met de molen, de Veerweg met de haven en de Spoorbrug met een fraai gezicht op de Lek bij het Veer.

Maar liefst acht kaarten tonen het wandelgebied rond de Dreven. Hier staan de fraaie villa's uit de jaren 1890 aan het Voorburg en rond 1912 aan de Dreven. Sigarenfabrikant Willem Bernard Dresselhuys (1867-1949) laat er in de jaren 1907-1908 'Casa Blanca' bouwen. Die villa staat op een kaart met het jongetje (en zijn driewieler) staand buiten het hek, en (op de achtergrond) op een kaart van de Tielsche Zandweg (tegenwoordig de Elisabethdreef).

Het jongetje met zijn driewieler duikt overal op. Hier bij de Veerweg.

*Vervolgens bij de
spoorbrug...*

*en op wat nu de
Elisabethdreef is.*

De fotograaf is vanaf hier verder gelopen, het jongetje fietst mee. We komen hem opnieuw tegen halverwege de ‘Noorder- of Begraafdreef’ (thans Waldeck-Pyrmontdreef). In 1912 is die nog vrijwel onbebouwd. Alleen ‘Casa Blanca’ staat er, aan het begin, met aan de andere kant het landhuis in de Volenkampen. De rentmeester van het Kroondomein, jhr. mr. Johan Adolph de Jonge van Zwijnsbergen, heeft het laten bouwen.

Hij betreft het huis in november 1909. Een dochter trouwt twee jaar later met Hendrik Willem van Hoytema, opdrachtgever van villa ‘Sprokkelenburg’ aan de Harddraversdreef (later Oranje

*Halverwege de Noorder-
of Begraafdreef ...*

*... en op het muurtje van
Sprokkelenburg.*

Nassaudreef, thans Wilhelminadreef). Voordat het jongetje bij de poort van 'Sprokkelenburg' op een muurtje gaat zitten, bezoekt hij de Plantage. Daar zijn drie kaarten van. De leukste is de 'kiekeboe-kaart', op de andere twee is hij nauwelijks zichtbaar.

Vier kaarten bestrijken het gebied ten zuiden van de stad. Ook daar is rond die tijd nieuwbouw verrezen. Het meest opvallende bouwwerk is de Watertoren, die medio 1911 in gebruik is genomen. Er zijn twee kaarten van. Op een ervan staat het jongetje met zijn driewieler bij 'Johanna's Hoeve', de in 1906 gebouwde boerenhoeve van de broers Engelbertus en Johannes Kok.

*Van de watertoren
(van 1911) ...*

*naar de Stationsweg (met
het huis uit 1912) ...*

De onbekende vrouw in de bekende kledij staat met de vrouw des huizes te praten.

Daarna treffen we het jongetje op de Stationsweg. Hier verrijst in 1912 een dubbele villa. Opdrachtgever is Jan Edsko Kiewiet, boekhouder bij de houthandel van Verwoerd. De bekende Culemborgse architect Cornelis Prins tekent het ontwerp. Kiewiet gaat wonen op nummer 1, zijn buurman op nummer 2 wordt Aleid Hendrikus van Everdingen, tot dan landbouwer aan de dijk op Redichem.

De laatste kaart is er een van het begin van de Triosingel.

en de Triosingel
(met Faxfabriek).

Verderop staat de in 1906 gebouwde metaalwarenfabriek 'Fax'. In de verte zien we de tussen 1896 en 1906 gebouwde arbeidershuizen van de Triowijk.

Het raadsel op de valreep opgelost!

Het is 4 november 2016, de 'Avond van de Culemborgse Prentbriefkaart'. Ik ga een lezing geven over de kaarten van de 'Goedkoope Bazar' en over de serie met het jongetje. In de periode dat ik de lezing voorbereid, heb ik alle kaarten van de serie al wel in beeld, maar de raadsels zijn nog niet opgelost. Wie is dit jongetje? Wie is die vrouw in haar lange winterjas die hem drie keer vergezelt? En wie is de fotograaf?

In verzamelaarskringen staat het jongetje bekend als 'het zontje van de fotograaf'. Emrik & Binger uit Haarlem, drukker van deze serie kaarten, zou een fotograaf op pad hebben gestuurd om in Culemborg foto's te maken. Grote kans dus dat het 'zontje van de fotograaf' in dat geval ook op Ansichtkaarten van andere steden en dorpen voorkomt. Maar dat blijkt niet het geval.

Een gelukkige kaart aankoop – tien dagen vóór de lezing! – brengt me de sleutel om al die vragen te kunnen beantwoorden. De kaart in kwestie is die van het 'Groote Buitenom'. Het beeld is compositorisch sterk: vooraan op de dijk, vlak voor de Muurtjes, in de splitsing van de weg, staat het jongetje met zijn driewieler.

*Moeder en zoon:
het raadsel ontrafeld.*

Naast hem een rijzige vrouw, met hoed en winterjas. Net iets uit het midden, in de achtergrond, molen ‘De Korenvriend’. En rechts, voor het begin van de Havendijk, een stevig geloverde bomenpartij.

De kaart ken ik natuurlijk wel. Het verschil is dat ik hem nu ook zelf heb. Ik kan de kaart scannen en uitvergroten. En dan valt het kwartje.

De vrouw in winterjas is Sara Polak, de vrouw van Samuel Israël, eigenaar van de ‘Goedkoope Bazar’. Er zijn vrij veel afbeeldingen van haar waarop ze voor de winkel staat. De eerste is uit 1906; dat is nog in de Kattenstraat. Op zeven foto’s is ze te zien bij de winkel aan de Oude Vismarkt. Ze kijkt meestal ernstig, heeft het haar opgestoken, met een knotje midden er bovenop. Haar gezicht is herkenbaar aan de bolle konen, haar stevige jukbeenderen. Op het Buitenom staat ze nu eens vóóraan in beeld. Dit maakt haar des te herkenbaarder.

Het jongetje naast haar, met de driewieler, moet Alexander zijn, haar dan vijfjarige zoon. Alexander is geboren op 26 juni 1907. Hij is vier jaar oud als hij voor de eerste keer wordt gefotografeerd in de Plantage. Daar zien we hem opnieuw, ietsje ouder en in een ander seizoen, op de Kiekeboe-kaart. Ook in latere jaren figureert hij meermalen op de ansichtkaarten die door zijn vader worden uitgegeven.

*Voor de winkel aan
de Oude Vismarkt.*

En de fotograaf is...

Vader Samuel Israël zelf zien we bijna nooit op de ansichtkaarten van de 'Goedkoope Bazar'. Alleen in de eerste series, uit 1906 en 1908, valt hij te ontwaren. Hij is het heerschap voor zijn zaak in de Kattenstraat, wat stijfjes in zijn nette pak, getooid met een knoopdasje. 'hier is de GOEDKOOPE bazar', roept het uithangbord. Op de foto uit 1908 staat hij een beetje terzijde, weer in pak, ditmaal met een pet op het hoofd. Op de latere ansichtkaartenseries is hij afwezig. Een bescheiden man? Of is er een andere reden voor zijn afwezigheid?

Het is goed denkbaar dat Samuel Israël zelf de foto's maakt voor zijn ansichtkaarten. Net als Fokke Dalstra, de weesvader die winkelier wordt en ook fotografeert. Fotograaf Ypma richt zich al in een advertentie uit 1904 tot de 'Heeren Amateur-Fotografen'. Fotografie is geen ongewoon verschijnsel meer.

Er is geen bewijs dat Israël zelf fotografeert. Wel is er één ansichtkaart die een mogelijke aanwijzing bevat. Dat is een Ansicht van de Oude Vismarkt, uitgegeven door de firma Boldingh.

Op deze kaart is het begin 1911 vernieuwde winkelpand (op nummer 10) náást de 'Goedkoope Bazar' te zien. Boven het etalage raam staat in grote letters 'Fotografie'. In oktober 1911 opent daar de damesmodezaak van 'De Kleine Kapel', en sindsdien staat die naam op de gevel. De foto moet daarom uit de periode ervoor zijn. Of Israël in dat pand een fotografie-zaak heeft gehad, blijft speculatie. Hij adverteert er niet mee. Wel is er bewijs dat hij een

Oude Vismarkt 1911 op
een kaart van Boldingh.
Ansichten en Fotografie?

Een rekening van Samuel
Israël. Zijn adres: Oude
Vismarkt 8 én 10!

deel van de winkel naast de ‘Goed-
koopke Bazar’ in gebruik heeft. Het
betreft een nota uit begin jaren 1920.
Bovenaan die rekening staat als adres
van zijn winkel in ‘Luxe en Huishou-
delijke Artikelen’: *Samuel Israël, Oude
Vismarkt 8-10, Culemborg.*

Samuel Israël kent tenminste één
goede fotograaf. De stiefmoeder van
zijn echtgenote, Jeannetta, komt uit
een fotografengeslacht. Zij is een dochter van de eerder in deze
Voetnoot genoemde fotografie-pionier Israël David Kiek. Al haar
vijf broers zijn fotograaf. Van hen is er in 1912 nog maar één in
leven. Dit is de Amsterdamse fotograaf Lion Kiek (1847-1920).

Na 1908 komt Samuël Israël niet meer voor op zijn eigen
ansichtkaarten. Hij kan dus zelf de fotograaf zijn geweest. Maar
het is evengoed denkbaar dat hij het werk heeft overgelaten aan
een ‘echte fotograaf’ uit de naaste familie.

Het jongetje wordt een jongen

DE ‘AVOND van de Culemborgse prentbriefkaart’ is heel bijzonder omdat Samuels kleinzoon Eddy-Lex Israël erbij is. Voor die tijd weet hij nog niets van de door zijn grootvader uitgegeven ansichtkaarten en kent hij ook het jongetje met de driewieler niet. Hij ziet die avond voor het eerst de afbeeldingen waarop zijn grootvader Samuel, grootmoeder Sara en zijn eigen vader Lex te zien zijn. Zijn betrokkenheid bij het verhaal en zijn ontroering maken de avond voor alle aanwezigen bijzonder.

We hebben die vrijdagmiddag afgesproken in Café Monopole, aan de Oude Vismarkt. Daar was vroeger de ‘Goedkoope Bazar’ van grootvader Samuel gevestigd. Eddy-Lex is die dag speciaal naar Culemborg gekomen om te horen over de ansichtkaarten die grootvader Israël een eeuw eerder heeft uitgegeven.

Hij heeft een album meegenomen. Er zitten foto’s in van de verloving van zijn ouders en een portret van zijn vader. Ik herken het gezicht meteen. De blozende wangen, het hoge, wat bollende voorhoofd en de licht toegeknepen ogen.

Vader Lex draagt op de foto’s een bril, maar hij is onmiskenbaar dezelfde als ‘het jongetje met de driewieler’ op de ansichtkaarten van 25 jaar daarvoor.

Opgroeien op de foto

Het ‘jongetje met de driewieler’ komt in latere series opnieuw in beeld, op een zevental ansichten, in verschillende leeftijden. We kunnen hem volgen in de tijd.

Op een ansicht uit 1914 heeft hij nog veel weg van het vijfjarig jongetje van anderhalf, twee jaar eerder. Hij staat op de hoek van Varkensmarkt en Zandstraat belangstellend toe te kijken, met de handen in de zak. Donkere broek, een wit matrozenhemd, op zijn hoofd een donkere muts. Een mooie kaart uit de ‘serie met de punten’.

Op twee series kaarten uit 1915 en 1917 van Emrik & Binger zien we hem als acht- en tienjarige. Hij draagt nu geen muts meer

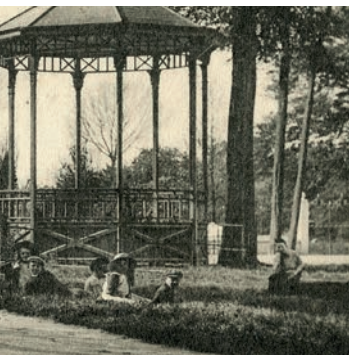
Eddy-Lex Israël met zijn familiealbum in Café Monopole, voorheen de ‘Goedkoope Bazar’.

Met muts en matrozenpak, 1914.

Netjes met vlinderstrik, 1915. In de Plantage en bij de muziektent.

Een rijzige knaap op de stoep bij de Bazar. Oude Vismarkt, 1922.

en zijn gezicht wordt er een stuk sprekender door. Hij staat super-netjes, in zijn zondagse kleren op de foto. Zijn moeder heeft er ongetwijfeld haar best op gedaan.

In 1915 komen we hem tegen in de Plantage, vooraan in beeld, zittend in het gras langs de waterkant. Hij draagt een hemd met bovenaan een grote strik. Herkenbaar al zijn het later zo blozende gezicht en de wat grote oren.

Bij 'Casa Blanca' zit hij op een boomstronk voor de Muziektent. Een groepje van vijf jongens en meisjes zit meer vooraan in het gras.

In 1917 komt hij maar liefst drie keer voor. Zijn tenue: donkere broek, matrozenhemd en pet. Zó staat hij erop bij de Gierpont, de handen in de zij. En zó zien we hem weer terug in de Plantage en – vlakbij dezelfde Muziektent – voor het Landhuis in de Volenkampen. Daar zit hij, met de handen over elkaar, de benen licht opgetrokken, op een stootblok van de tram naar de fotograaf te kijken.

De laatste kaart waarop Alexander Israël staat afgebeeld is een kleurenansicht van de Oude Vismarkt uit 1922. Hij is dan vijftien jaar. Een opgeschoten jongen in kniebroek met lange kousen. Hij

staat op de stoep voor de winkel met naast hem, in de deuropening, een winkeljuffrouw. Zijn moeder kijkt toe vanuit het raam op de eerste verdieping.

Een verstilld jongetje, tien jaar. Bij het Landhuis in de Volenkampen.

Later dat jaar, in oktober, verhuist het gezin van Samuel Israël naar Tiel. Hoe het verder met 'het jongetje' Alexander is afgelopen, kun je hierna lezen in het interview dat Nini Vonk heeft gehad met zijn zoon, Eddy-Lex Israël.

Nini Vonk in gesprek met Eddy-Lex Israël over zijn vader, het ‘jongetje met de driewieler’

‘Ongelofelijk, die foto’s van mijn vader als kind, nu ik zelf tegen de tachtig loop. En tegelijk ... heel passend in het beeld dat ik van mijn vaders jeugd heb, en van zijn volwassenheid tot de jaren dertig. Frank en vrij stond hij in het leven.’

‘Dat ik mijn opa en vooral mijn oma voor me gezien heb! Deels toevallig, maar dat toeval heb ik zelf mogelijk gemaakt, simpelweg door mijn boeken, waardoor Bert Blommers mij op het spoor is gekomen als iemand die iets wist over Samuel Israël.’

DEZE TWEE citaten komen uit het dagboek van Eddy Israël, die niet alleen ‘iets wist’ over Samuel Israël, maar zelf veel meer wás. In een gesprek dat ik met hem had, ruim een half jaar na de ‘Avond van de Culemborgse prentbriefkaart’, vertelt hij me wat hij weet over zijn vader, Alexander ‘Lex’ Israël.

Lampionnen en feestartikelen

“Over Culemborg heb ik van mijn vader nooit veel gehoord. Hij is er in 1907 geboren, en hij heeft er tot zijn vijftiende gewoond.” Toen verhuisde het gezin, vader, moeder en zoon, naar Tiel. “Als mijn vader eens iets vertelde, dan had hij het over de lampionnen en de feestartikelen die in de winkel werden verkocht. Daar had hij – gezien zijn later blijkende Bourgondische inslag – kennelijk al vroeg plezier in.”

Zijn moeder, oma Sara, was een pittige tante. “Ze waagde het in die tijd zelfs een reisje naar Monte Carlo te maken, samen met een fotograaf uit Amsterdam! Die man heette Kiek en had een studio in Tiel.”

En vader Lex? “Een verwend jong, zo heeft een neefje me hem naderhand getypeerd. Hij werd zogezegd ‘klokvrij’ opgevoed,

*Het gezin Israël in Tiel,
april 1939.*

dat wil zeggen: buiten de regels van de joodse godsdienst.”

Eddy's grootvader Samuel overleed in 1927, zijn grootmoeder Sara in 1939. “Ik vind het een troostende gedachte dat mijn opa en oma ‘Bazar’ gewoon zijn doodgegaan en niets van die akeligheid van de oorlog hebben hoeven meemaken.”

Tielse jaren

In Tiel heeft Eddy's vader Lex een fijne tijd gehad. “In mijn familieboek heb ik die tijd ‘zijn Betuwse lente’ genoemd. Hij rondde er de opleiding af aan de Handelsschool en werd vertegenwoordiger, wat hem – extravert als hij was – op het lijf geschreven stond. Dat hij zo goed in talen was, heeft hem in zijn verdere loopbaan zeker geholpen.” Eddy bezit nog geluidsopnamen van zijn vader! Daarop zingt hij cabaretsteksten, terwijl hij zichzelf begeleidt op de piano.

“Mijn vader was pianist bij de band ‘The big five’; die muzikanten trokken de hele Betuwe door! En bij voetbalvereniging Theole zette hij de ‘Bonte Avonden’ in elkaar. Daar werd hij enorm

om gewaardeerd! Voor het 25-jarig bestaan heeft hij zelfs een musical gemaakt. En als er ‘stomme’ films vertoond werden, zorgde hij voor de pianomuziek.”

In 1937 trouwde Alex – in de synagoge, dat wel! – met Alie Norden, een joods meisje uit Amsterdam. “Ze wilde zo graag een aardige jongen uit de Betuwe, want die jongens waren goeier dan die uit het Westen. En dat was hij zeker: goedig, goedgelovig.” Eddy's ouders waren ernstig verliefd op elkaar en dat bleven ze.

Lex' moeder heeft het er in die tijd knap moeilijk mee gehad. Na zijn vaders dood waren moeder en zoon tien jaar samen geweest. Een stap terug doen viel haar niet mee, vooral niet omdat Lex gewend was zijn hele salaris aan haar af te staan. Geen wonder dus dat het niet soepel liep tussen moeder en schoondochter.

Sara stierf in 1939; zij werd 69 jaar oud. Inmiddels was in 1938 oudste zoon Eddy geboren, die ons dit alles nog vertellen kan.

Oorlog in Breda

Het gezin verhuisde begin 1940 naar Breda. Daar was de werkgever van Eddy's vader gevestigd – 'Saval', een fabriek van brandblusapparatuur. Toen joden in 1941 niet meer mochten werken, verzond de directeur voor hem een 'onmisbare' functie, namelijk van technisch adviseur. Eddy moet er nu hartelijk om lachen, want in de techniek lag niet bepaald zijn vaders sterke kant.

Toen het gezin kort daarna moest onderduiken, betaalde Saval het salaris eenvoudig door. Via Annie Pellis, de secretaresse van de zaak, kregen Alex en zijn vrouw een onderduikadres, 'gewoon' bij haar ouders. Annie's ouders woonden dichtbij. Vanaf het onderduikadres konden Eddy's ouders zien hoe hun huis, al kort na het vertrek, werd leeggehaald. Van hun spulletjes hebben ze nooit iets teruggezien.

In 1944 werd de situatie nog knap gevaarlijk. De geallieerden bombardeerden Breda, en het onderduikadres lag pal tegenover de Wehrmachtkazernes.

Na de oorlog konden Eddy's ouders terugkomen in hun huis, zij het dat er – door de woningnood – tijdelijk een ander gezin bij hen inwoonde. Dat bestond uit de vrouw en het zoontje van een NSB-er die gevangen zat.

Alexander werkte bij Saval Brandblussers in Breda. In juli 1941 maakte hij een berijmde feestgids en tekende daarvoor zijn eigen portret. Het bedrijf bestaat nog steeds.

Pasfoto van Lex Israël.

Zoon Eddy, die zelf in Hilversum had ondergedoken gezeten, moest wel wennen aan de terugkeer bij zijn ouders. De overgang was groot. Hij was in huis geweest bij ‘tante Jo’ en haar zeven dochters. Eddy heeft er in 2010 een prachtig boek overgeschreven: *Jo Muurling en haar zeven dappere dochters. Biografie van een onderduikverleenster*. Vanaf 1942 nam zij naast de zorg voor haar eigen kinderen het ene joodse kind na het andere onder haar hoede.

“Ik zelf kwam er als eerste, vier jaar oud. Een jaar later waren we met zijn vieren, samen met nog twee verzetsmensen, en van tijd tot tijd passanten op weg van het ene adres naar het andere.” Eén keer is het bijna fout gegaan. “Tante Jo werd voor ‘verhoor’ meegenomen naar het beruchte hoofdkwartier van de SD in Amsterdam. Onze pleegzusjes hebben ons toen – na een urenlange zwerftocht over de hei – in veiligheid gebracht.”

Na de oorlog

Na de oorlog probeerden Eddy’s ouders het gewone leven weer op te nemen. Er werden nog twee kinderen geboren, en Lex stortte zich met al zijn energie op zijn werk bij Saval.

De fijne vooroorlogse herinneringen aan Tiel werden belangrijk. “Nooit kwam er Hero-jam op tafel, het moest van de Betuwe zijn. Alleen kersen uit de Betuwe waren lekker.” En altijd nog bleef Lex vurig supporter van de Tielse voetbalvereniging Theole, die een keer ook landskampioen werd! Eddy’s vader was kunstzinnig, een liefhebber van klassieke muziek, en hij hield van de natuur.

In Noord-Frankrijk reden hij en zijn vrouw eens door de golvende korenvelden. “Dan zette hij opeens de auto stil aan de kant van de weg, en riep uit: ‘Kijk toch eens, wat prachtig’. Mijn moeder antwoordde dan heel nuchter: ‘Nou, die heb je in Groningen ook’. Dan was hij een beetje té, vond ze.”

In 1955 is Lex Israël bij een verkeersongeluk om het leven gekomen.

“Voor mijn moeder was dit drama bijna niet te verwerken”, vertelt Eddy. “In haar agenda uit 2001 – het jaar waarin zijzelf overleed – staat op 10 mei: de ergste dag op één na.” Die ergste dag was 12 augustus 1955: de dag waarop ‘het jongetje met de driewieler’ verongelukte – in een auto.

Verder lezen en grasduinen in de Culemborgse geschiedenis

Verder lezen

DE JODEN IN CULEMBORG EN DE FAMILIE ISRAËL

Ineke Brasz, *De Kille van Kuilenburg. Joods leven in Culemborg.*

G.J.L. Koolhof, Culemborg 1984.

Eddy-Lex Israël, *Kinderen van Salomon Israël uit Ophemert.* Eigen uitgave, 1989.

Eddy-Lex Israël, *Jo Muurling en haar zeven dappere dochters. Biografie van een onderduikverleenster.* Uitgeverij Boekenplan, Maastricht 2010.

Eddy-Lex Israël, *Op zoek naar tante Foktje.* Mosae Verbo, Maastricht 2014.

Eddy-Lex Israël, *Jacob Israël de Haan. De dichter van het Joodsche Lied.* Uitgeverij Heijnis, Amsterdam 1962.

Tjeerd Vrij, *Het Joodse verleden van Ophemert.* Emjee uitgevers, Varik 2012.

Stambomen van Nederlandse Joodse families:

<http://www.maxvandam.info>

CULEMBORGSE ANSICHTKAARTEN

J.J. Boldingh, *Culemborg in oude ansichtkaarten.* Europese Bibliotheek, Zaltbommel 1976

Addie Keizer & Zwier van der Schagt, *Een wandeling door het oude Kuilenburg. Historische straatnamen in Culemborg.* Kroezen BV, Culemborg 1997.

Zwier van der Schagt, *Culemborg op de kaart.* Tomey & Verstegen, Culemborg 2012

Bert Blommers, “Mijn eerste verzameljaar. Achter elke ansichtkaart zit een verhaal”, in: *Briefkaart, bulletin van de Betuwse Kring van Prentbriefkaartverzamelaars*, nr. 45 (maart 2016), p. 18-21.

Bert Blommers, “Onbekende Culemborgse kaartuitgevers. Waar bleef Martinus Gerard Sjoer?”, in: *Briefkaart* (als voren), nr. 46 (september 2016), p. 19-22.

Beide artikelen over Culemborgse ansichtkaarten zijn te vinden op de website ‘Culemborgse Geschiedenissen’ van de auteur: www.blommers-kaets Haag.nl.

Betuwse Kring van Prentbriefkaartverzamelaars:
www.betuwsekring.nl

Roelof van Santbrink – Culemborgse ansichtkaarten:
www.groetenuitculemborg.nl

Zelf op onderzoek uit!

De Culemborgse geschiedenis is interessant, en wordt steeds interessanter naarmate je er meer van weet. Wil je er zelf wat van uitzoeken, dan kom je uiteindelijk in Tiel terecht, op de studiezaal van het Regionaal Archief Rivierenland. Maar voor die tijd kun je thuis al heel veel vinden vanachter de computer.

Voor het verhaal in deze *Voetnoot* is onderzoek gedaan naar diverse middenstanders en hun winkels uit het begin van de vorige eeuw. Hieronder wijs ik je graag de weg naar de geraadpleegde bronnen. De meeste daarvan zijn digitaal te raadplegen op de website www.regionaalarchiefrivierenland.nl.

KRANTEN

Een goed startpunt is kijken wat er in de kranten van vroeger heeft gestaan. In Culemborg waren dit er twee: de *Culemborgse Courant* (vanaf 1860) en het *Culemborgsch Nieuws- en Advertentieblad* (1884-1918). In die kranten vind je vele soorten nieuws, advertenties en persoonlijke gegevens.

Voor kranten buiten Culemborg kun je ook kijken op www.delpher.nl. Hier vind je diverse landelijke kranten uit de collectie van de Koninklijke Bibliotheek.

PERSONEN

Winkeliers en andere personen hebben natuurlijk een verleden en een toekomst.

Op de website www.wiewaswie.nl vind je alle akten uit de Burgerlijke Stand betreffende geboorte, huwelijk en overlijden.

In het Bevolkingsregister vind je de woonadressen en de samenstelling van elk huisgezin. Vóór 1890 zijn de delen geordend op wijk: het huis staat centraal en je vind aangetekend wie daarin gewoond hebben. Vanaf 1890 is het register geordend naar familienaam: op een bladzijde staat steeds een huisgezin met de opvolgende woonadressen.

Alle delen van het bevolkingsregister kun je vinden onder de knop ‘*overzicht genealogische bronnen*’ onderaan op de homepage van het Regionaal Archief. Sinds kort kun je een gezochte persoon heel eenvoudig vinden via de zoekfunctie ‘*personen*’ bovenaan op dezelfde pagina.

BEWONERS EN HUISNUMMERS

Wie er in een huis woonde, kun je ook terugvinden in het Bevolkingsregister. Wie de eigenaar was, moet je opzoeken in het Kadaster.

Huizen in de stad werden vóór 1920 aangeduid met hun wijk (A, B, C of D) en het huisnummer in die wijk. Daarna pas komt de nummering per straat, zoals we die nu kennen.

Als je weet wie de bewoner was, kun je zijn naam opzoeken in het Bevolkingsregister. In de delen over 1890-1939 krijg je dan vanzelf ook het latere adres in de straat te zien.

In de voorafgaande periodes is dit niet zo evident. Voordeel is wel dat je een hoger huisnummer in de betreffende delen meteen op de volgende bladzijde aantreft. Daardoor kun je makkelijk uitzoeken wie er op dat moment allemaal in een straat woonden.

Let er wel op dat de huisnummers bij het begin van een nieuwe registerperiode steeds werden aangepast aan het aantal woningen dat er intussen was bijgekomen in de wijk.

EIGENAREN

De oudste kadasterkaart met de huispercelen in de binnenstad is van 1832. Je kunt de kaart terugvinden op de website www.beeldbank.cultureelerfgoed.nl. Je moet dan eerst bij ‘*alle afbeeldingen*’ de ‘*hoofdcollectie*’ genaamd ‘*kadastrale kaarten 1811-1832*’ openen. Als je daarna ‘*Culemborg*’ intikt, krijg je de verzamelkaart, de minuutkaarten van de kadastrale secties en de beschrijvende tafels. De binnenstad is Sectie I.

Verder onderzoek in het Kadaster kun je helaas nog niet vanuit huis doen. Je moet er voor naar de studiezaal van een archief. Bij

het Regionaal Archief in Tiel kun je de dikke registers van eigenaren opvragen die onderdeel zijn van het ‘*Archief van het Kadaster van de gemeente Culemborg, 1832-1970*’ (toegang 0837). Ze zijn niet digitaal te raadplegen. Dit is wel mogelijk op de studiezaal van het Gelders Archief in Arnhem. Daar kun je ook de kadastrale perceelskaarten bekijken

VERKOPEN EN VERBOUWEN

In de Culemborgse kranten vind je dikwijls veilingen aangekondigd, waarop huizen en landerijen te koop worden aangeboden. Bij de notaris die de verkoop leidt, kun je dan de veiling- en verkoopakte opzoeken. Je vind die notaris in toegang 1516: ‘*Archief van notarissen in Culemborg, 1680-1935*’.

Huizen en winkels blijven niet altijd hetzelfde. Bij verbouwing of nieuwbouw moet een vergunning worden aangevraagd. Een overzicht van aangevraagde bouwvergunningen over de periode 1906-1924 zit als bijlage bij toegang 0827: ‘*Archief van het stads- en gemeentebestuur van Culemborg, 1813-1930*’. De aanvragen en stukken betreffende de afhandeling ervan zitten in deze periode doorgaans tussen de ingekomen stukken van de gemeente.

Illustratieverantwoording

Alle ansichtkaarten afgebeeld in deze *Voetnoot* zijn afkomstig uit de collectie van de auteur, tenzij anders aangegeven.

De afgebeelde advertenties uit de *Culemborgse Courant*, het *Culemborgs Nieuws- en Advertentieblad* en de *Tielsche Courant* zijn afkomstig uit de collectie van het Regionaal Archief Rivierland in Tiel.

De foto’s in paragraaf 6 zijn afkomstig uit de privé-collectie van de familie Israël.

De foto van de aanleg van de spoorbrug op pagina 8 is afkomstig uit het Nationaal Archief in Den Haag.

Foto’s pagina 14, 26, 42 en 52: Bert Blommers, Culemborg.

De bouwtekeningen op pagina 22 bevinden zich in de ingekomen stukken 1907 van de gemeente Culemborg, stuk nummer 529.

Over de auteur

BERT BLOMMERS (1959) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Hij schreef een doctoraalscriptie over de regenten en bestuurders van de stad en het graafschap Culemborg in de achttiende eeuw.

Van 1986 tot 1996 was hij bestuurslid van het Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden en redacteur van de Culemborgse *Voetnoten*.

Zijn passie ligt bij de Culemborgse geschiedenis. Hij schreef er inmiddels vele artikelen en boekjes over. Een indruk van zijn werk kun je krijgen op de website ‘*Culemborgse Geschiedenissen*’. Die is sinds begin 2016 in de lucht. Je vindt daar ook zijn nieuwste artikelen. Het webadres is: www.blommers-kaetshaag.nl.

In de afgelopen veertig jaar is Bert een allround kenner geworden van de Culemborgse geschiedenis, van de middeleeuwen tot het heden. Je kunt hem niks vragen, of hij weet er tenminste iets van.

Wezenlijk is archiefonderzoek, zegt hij. ‘Alleen zo kun je nieuwe geschiedenis aanboren.’ Niet minder belangrijk is het vasthouden van de resultaten van al verricht onderzoek. ‘Als je die niet toegankelijk houdt, gaat er voor de liefhebbers uiteindelijk weer veel nuttig informatie verloren.’

Sinds 2015 is Bert ook een enthousiaste verzamelaar van Culemborgse ansichtkaarten. Hij verdiept zich in series, uitgevers, verschijningsdata, in de verhalen achter de afbeeldingen op de kaart. Eigenlijk wil hij overal alles vanaf weten. ‘Ja, ik ben in feite reuze nieuwsgierig en wordt bijna overal razend enthousiast van’, zo zegt hij zelf.

Culemborgse Voetnoot 2018-62

Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden